

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SEVİL SULTAN QIZI AĞABƏYLİ

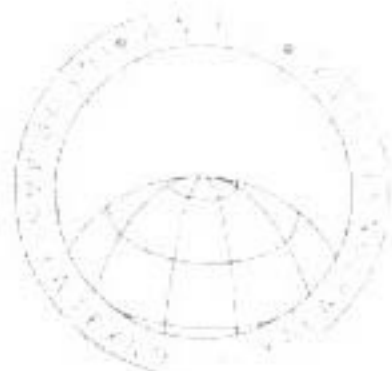
«KOROĞLU» DASTANININ ONOMASTİKASI

1 0.02.01 - Azərbaycan dili

**filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

Bakı - 2006

Dissertasiya Bakı Dövlət Universiteti filologiya fakültəsinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru,
professor **H.Ə.HƏSƏNOV**

Rəsmi opponətlər: f.e.d., əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvü,
professor **N.Q.CƏFƏROV**

filologiya elmləri namizədi
R.Z.ƏLİYEVƏ

Aparıcı müəssisə: AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

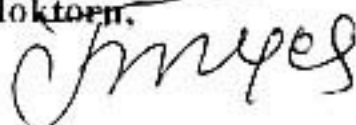
Müdafiə «22» DEKABR 2006-cı il saat 14 - də Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Şuranın (D.02.181) iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1073 , Bakı, Z.Xəlilov küçəsi, 23, Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsi, 304 saylı otaq.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «14» NOYABR 2006-cı ildə göndərilmişdir.

Müdafiə Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri doktoru,
professor

T.H.Hüseynov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Onomastik leksikanın kompleks şəkildə ardıcıl və olaqəli tədqiqi vacib məsələdir, çünki tarix, coğrafiya və dilçilik elmlərinin qovuşma nöqtəsində öyrənilən onomastik leksika konkret bir regionda yaşayan və tarixi zərufətdən asılı olaraq miqrasiyaya uğramış xalqların dili, iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı haqqında qiymətli məlumat verir.

Onomastik vahidlərdə dilin on qədim semantik mənə çalarları və qrammatik quruluş formaları, xalqın ilkin etnik-mifoloji və mənəvi-psixoloji ruhu qorunub saxlanmışdır. Bunlar daşlaşmış, kristallaşmış paleolinqvistik yadigarlardır. Onların təhlili xalqın və onun dilinin on uzaq tarixinin öyrənilməsində inamlı tutacaqlardandır¹. Hər hansı bir onomastik leksemin etimoloji-tarixi faktlarla açıqlanması həmin xalqın və onun dilinin təşəkkülü, formalaşması və inkişafı tarixinin öyrənilməsi üçün qiymətli dəlillər verir.

Əsrlərlə və bu gün də Avropa ilə Asiya arasında körpü olan Azərbaycanın ərazisindən keçən xalqlar yerli azərbaycanlıların etnogenezinin inkişafına təsir etmiş, özləri də bu qarşılıqlı olaqədən bəhrələnməmişlər. Məhz bu baxımdan, bir sıra elmi mübahisələrin həllinə onomastik dil vahidlərinin tədqiqinin yardımçı olmasını qeyd etmək lazımdır.

Türk dünyasının qəhrəmanlıq dastanı olan «Koroğlu» eposunda onomastik vahidlərin tarixi, coğrafi və dilçilik baxımından öyrənilməsinə həsr olunan və müzakirəyə təqdim olunan dissertasiya, fikrimizə, bütövlükdə Azərbaycan onomastikasının geniş şəkildə öyrənilməsi imkanı yaradır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın məqsədi «Koroğlu» dastanının Azərbaycan, türk, türkmən və gürcü variantlarından seçilib, toplanmış onomastik dil vahidlərini tarixi, coğrafi və dilçilik baxımından elmi əsaslarla tədqiq etməkdir.

Dissertasiyanın mövzusu ilə olaqədər məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələlərin həlli işin əsas vəzifəsi kimi qeyd oluna bilər:

– onomastik vahidlərin yaranma yollarını, yaranma zamanını (təxminən və ya dəqiq) təyin etmək, onların inkişaf dinamikasını izləmək və açıqlamaq;

– onomavahidlərin komponentlərinin qrammatik təhlilini vermək;

¹ Hacıyev T.İ. Onomastik vahidlər dilin unudulmuş mənalarının qoruyucuları kimi. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. B., 1987, s. 280.

² Qeyd: onomavahid onomastik vahid deməkdir.

– onomastik vahidlərin daha ətraflı və dəqiq açıqlanması üçün bu sözlərin aid olduğu arealın təbii, tarixi və ictimai-iqtisadi şəraitini öyrənmək;

- təhrif olunmuş onomastik vahidləri müəyyən etmək və açıqlamaq;
- onomastik vahidlərin dil mənsubiyyətini araşdırmaq.

Tədqiqatın obyektı və materialı. Tədqiqatın obyektı müxtəlif illərdə çap olunmuş «Koroğlu» dastanının Azərbaycan, türk, türkmən və gürcü variantlarıdır.

Tədqiqatın faktiki materialı isə bu variantlardan seçilmiş və qruplaşdırılmış onomastik dil vahidləridir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Müzakirəyə təqdim olunmuş dissertasiyanın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, dastanda əksini tapmış onomavahidlərin əsasında həm «Koroğlu» eposunun yarandığı XVI əsrin ədəbi və danışq dilinin leksikası, lüğət tərkibi öyrənilir, həm də bu dil vahidləri türk dillərinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan, türkmən, türk dilləri və qədim türk dillərinə, türk yazılı abidələrinin materiallarına və tarixi, coğrafi mənbələrə istinad edilərək araşdırılır. Bundan başqa:

– haqqında mülahizələr, fikirlər söylənilmiş bir qrup dil vahidinin yenidən tədqiq edilməsini və yeni aspektdə onların izahının verilməsini;

– onomastik dil vahidlərini təşkil edən komponentlər arasındakı tarixi, coğrafi və dilçilik faktlarının göstərməklə, onların əsasən hansı dilə mənsub olmasının aydınlaşdırılıb təsbit edilməsini;

– onomastik dil vahidlərində öz əksini tapmış etnonimlərin (Hürü, Mehri və s.) aşkar edilməsi və onların Azərbaycanın digər regionlarında, həmçinin başqa dövlətlərdə paralellərinin təyin edilməsini və təhrif olunmuş onomastik dil vahidlərinin tədqiqini, onların bərpa olunmasını və ono-mastika ilə bağlı bir sıra məsələlərin həll edilməsini elmi yenilik kimi qəbul etmək olar.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işində təsviri, müqayisəli-tarixi və coğrafi metodlardan istifadə olunmuşdur.

Dissertasiya işinin nəzəri və əməli əhəmiyyəti. Araşdırmaların nəzəri əhəmiyyəti bunlardır. Tədqiqatın nəticələrindən:

- Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiyası ilə bağlı araşdırmalarda,
- dilimizin və xalqımızın tarixi ilə bağlı müəyyən məsələlərin (etnogenez, dil əlaqələri, ictimai-siyasi proseslər, adət-ənənə və s.) işıqlandırılmasında istifadə etmək olar.

Dissertasiyada təhlilə cəlb olunmuş Azərbaycan dilinin onomastik leksikasının müxtəlif termin yarımqruplarına aid zəngin faktik material dilçiliyimizdə onomastikanın nəzəri problemlərinə aid tədqiqatlar üçün

material rolunu oynaya bilər. Sözügedən məsələlərdən savayı, əsərdə araşdırılan yer (toponim) və su (hidronim) adları ölkəmizin tarixi coğrafiyası ilə bağlı tədqiqatlarda yardımçı material kimi əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Toplanmış materiallara və alınan nəticələrə əsasən, dissertasiya işinin təcrübə əhəmiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir. Bu nəticələrdən:

– «Koroğlu» dastanının, ehtiyac olarsa, yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş gələcək nəşrlərində elmi şərhlərin verilməsində,

– dissertasiyada təhlil edilmiş onomastik vahidlər zəngin material kimi ensiklopediyaların və Azərbaycan dilinin onomastik leksikasının izahlı lüğətinin tərtibində,

– bir sıra coğrafi, tarixi, linqvistik problemlərin həllində və tarixi coğrafiyanın və tarixi dilçilik elmlərinin təkmilləşdirilməsində,

– ali və orta məktəblərdə coğrafiya, tarix, dil və ədəbiyyat fənlərinin tədrisində diyarşünashq materialı kimi,

– toponimiya komissiyasının fəaliyyətində istifadə oluna bilər.

Ümumiyyətlə, dissertasiya işindən folklor mənbələrinin linqvistik təhlili ilə bağlı tədqiqatlarda nəzəri və əməli mənbə kimi istifadə etmək olar.

İşin aprobasiyası və nəşri. Tədqiqatın əsas nəticələri kafedranın iclaslarında müzakirə olunmuş, bu müddəalarla qurultay və konfranslarda çıxışlar edilmişdir. Mövzunu tam əhatə edən 6 məqalə və tezis elmi məcmuələrdə çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, notisə, 6 cədvəl, 1 sxem, şort i şərhələrin, onimlərin və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

Dilin xüsusi layını təşkil edən onomastik leksika insanın hər hansı cəmiyyətdə yaratdığı «mədəni yaddaş»dır. Azərbaycan folklor onomastikası əsasən, XX əsrin II yarısından sonra əsaslı şəkildə tədqiq olunmuş, folklor onomastikasının araşdırılmasına bir sıra elmi əsərlər: məqalə, monoqrafiya, namizədlik və doktorluq dissertasiyaları həsr edilmişdir.

Azərbaycan folklor onomastikasının əsaslı tədqiqi üçün dastanlar əvəzsiz mənbədir. Dastanların mövzusu keçmiş olduğundan və informasiya baxımından digər xalq yaradıcılığı növlərindən köklü şəkildə fərqlənir. Bu cəhətdən, spesifik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edən «Koroğlu» dastanının onomaleksikasının¹ geniş və hərtərəfli tədqiqi çox əhəmiyyətlidir. Ayrı-ayrı tədqiqatçılar «Koroğlu» dastanının

¹ Qeyd: onomaleksika onomastik leksika deməkdir.

onomaleksikasını müxtəlif vaxtlarda araşdırsalar da, bu dissertasiya işində ilk dəfə dastanın Azərbaycan, türkmən, qismən də türk variantlarından seçilmiş onomavahidlər sistemli şəkildə tarixi, coğrafi, dilçilik aspektində tədqiqə cəlb olunmuşdur.

Eposun yarandığı dövrün leksikası haqqında, tam olmasa da, qismən təsəvvür yaratmaq üçün dastanın tədqiqatə cəlb olunmuş nəşrlərindən 837 onomavahid seçilib qruplaşdırılmışdır. Onimlərin növlərinə görə sxematik təsviri verilmiş, onların statistik təhlili 6 cədvəldə öz əksini tapmışdır. Onomastik vahidlərin növlərə bölünməsi və hesablanması bu adların həm cəmiyyətdə nə dərəcədə fəal olduğunu, həm də orfoepiya ilə bağlı işlənmə variantlarını araşdırmağa yardım edir.

Cədvəl 1.

Antroponimlərin statistik təhlili

A N T R O P O N İ M L Ə R									
ösl adlar				titullar		epitetlər		ləqəblər	
kişi adları		qadın adları		əsas	variant	Əsas	variant	əsas	variant
əsas	variant	Əsas	variant						
183	72	67	17	26	19	17	4	75	18

Cədvəl 2.

Etonimlərin statistik təhlili

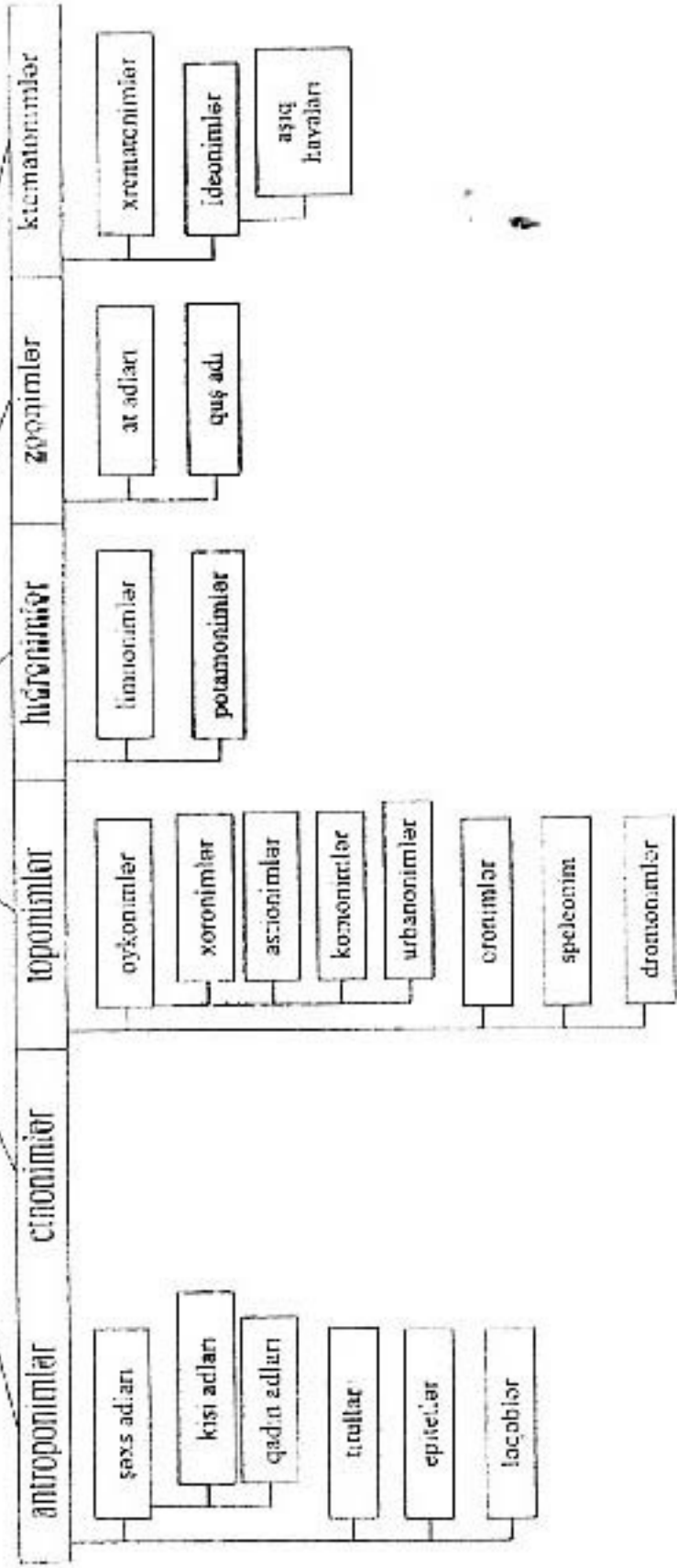
E T N O N İ M L Ə R	
Əsas	variant
11	1

Cədvəl 3.

Toponimlərin statistik təhlili

T O P O N İ M L Ə R													
Oykonimlər								oronimlər		speleonim		Dromonimlər	
xoronimlər		astionimlər		Komonimlər		Urbanonimlər		əsas	variant	əsas	variant	əsas	variant
əsas	variant	əsas	variant	Əsas	variant	əsas	Variant						
26	11	67	46	30	12	22	1	38	4	1	-	6	-

“Koroğlu” dastanındaki onomastik vahidlərin növlərinin sxematik təsviri

Cədvəl 4.

Hidronimlərin statistik təhlili

H İ D R O N İ M L Ə R			
limnonimlər		potamonimlər	
əsas	variant	əsas	variant
2	-	14	3

Cədvəl 5.

Zoonimlərin statistik təhlili

Z O O N İ M L Ə R					
atlar		quş		məcazi mənə	
əsas	variant	əsas	variant	əsas	variant
22	7	1	-	2	-

Cədvəl 6.

Ktematonimlərin statistik təhlili

K T E M A T O N İ M L Ə R			
xrematonimlər		ideonimlər	
əsas	variant	aşiq havaları	
		əsas	variant
2	2	8	-

Tədqiqə cəlb olunmuş onomaleksika quruluşuna və mənəsinə, malik olduğu modelə görə açıqlanmışdır. İrəli sürülən müddəaları əsaslandırmaq üçün ən qədim və müasir dil faktları nəinki türkmən dili ilə müqayisə edilmiş, digər dillərlə onların oxşar və fərqli cəhətləri göstərilmiş, hətta coğrafi, tarixi mənbələrə və bəzən də əsərlərə yazıldığı dildə istinad olunmuşdur. Tədqiqat prosesində Bağdad, İstanbul, Kağızman, «Qırxkilid zindanı»nda kilid və s. toponimlər, Dona, Qoşabulaq, Qiblə bulağı və s. hidronimlər, «İldırım», «Şimşək», «Boğanaq», «Bozduman», «Səməndər» və s. zoonimlər coğrafi, tarixi və dilçilik baxımından əlavə materiallara əsasən yenidən açıqlanmışdır.

Dissertasiyanın birinci fəslində «**Koroğlu**» dastanında antroponimlərin leksik-qrammatik təhlili» adlanır. Azərbaycan dilinin leksikasına daxil olan onomastik vahidlərin böyük bir qolunu əhatə edən antroponimlər öz rəngarəng mənə çaları, yaranma yolları, işlənmə məqamı və dil mənsubiyyətinə görə dilimizin lüğət tərkibində xüsusi qat təşkil edir. Antroponimika insanın adını – şəxs adını, atanın adını,

soy adını, titulu, təxəllüsü, ləqəbi öyrənir. Xalqın yaratdığı adlar onun tarixi boyunca təkcə «şifahi yaddaş»la deyil, həm də «mədəni yaddaş»la, yəni adların zirehli qoruyucusu olan şifahi xalq ədəbiyyatı ilə nəsildən nəslə ötürülür. Bu baxımdan, Azərbaycan xalq dastanları bütövlükdə bu adların ensiklopedik toplusudur. Bu dastanlarda həm adlar, həm də onların yaranması qeyd olunmuşdur. Araşdırmaya cəlb olunan «Koroğlu» dastanı bu baxımdan maraqlı, zəngin antroponimik mənbədir, çünki tədqiqat materialı kimi seçilmiş onomavahidlərin, təxminən 54 faizini təşkil edən antroponimlərin hər birinin omələgəlmə yolu fərdi və təkrarlanmazdır.

«Koroğlu» dastanının tədqiq olunan variantlarından seçilmiş antroponimlərin dil mənsubiyyəti rəngarəngdir.

Azərbaycan xalqının etnogenezinin inkişafına birbaşa və ya bilavasitə təsir etmiş digər xalqlar onun dilinə də nüfuz etmişdir. Qeyd etməliyik ki, türk, Azərbaycan mənşəli antroponimlər dastanda üstünlük təşkil edir. Məs.: Balı, Böyükkişi, Tellixanım, xatın, Bəlli Əhməd, Kaloğlu, Qorxuqanmaz və s. Gülbəngi, Rüstəm, Rüstəm-Zal, key, xoca, mirzə - fars, Mənsur, Zorqələm, vəliəhd, Dürmə - ərəb, Aysoltan - türk və ərəb, Gülnəzər, Gülsənəm, Məhbub - fars və ərəb, Mahmud - fars və türk mənşəli antroponimlərdir. Ə. Abdullayev Sona, xan, xatın adlarını Azərbaycan-moңqol paraleli kimi qeyd etmişdir.

Azərbaycan dilinin leksikasında milli antroponimlərlə yanaşı, fars, ərəb, moңqol mənşəli adların da işlənməsi Azərbaycan dövlətinin tez-tez qonşu ölkələrin basqınlarına məruz qalması, şərqdən qərbə, qərbdən şərqə, cənubdan şimala hərəkət edən etnos və tayfaların yolu üstündə olması ilə izah olunur. Azərbaycan dilinin lüğətinə daxil olan hər bir ad «milli süzgəç»dən keçəndən sonra özünü küləşdirilmiş və bu dildə «yaşamaq hüququ» qazanmışdır.

«Koroğlu» dastanında etnoantroponimlər də öz əksini tapmışdır. Məsələn: Hürü, Mehri və s.

Tədqiqə cəlb olunan antroponimlərin fonetik xüsusiyyətləri də maraqlı doğurur. Türk dillərinin oğuz qrupuna aid olan Azərbaycan, türkmən, türk dillərinin qanunauyğunluqlarına əsasən açıqlanan onimlərdə oğuz elementləri ilə yanaşı qıpçaq xüsusiyyətləri də nəzərə çarpır. Məs.: t və d samiti Azərbaycan və türkmən dillərində çox işlənen səsdir: Mahmud//Mahmut, Rüstəm//Rüstəm; e saiti türkmən dilində üstünlük təşkil edir: Ayçemen, Xekim, Kerem, Dilbercəmal və s.; a>ə, o>u əsasən qıpçaq dillərinə xas xüsusiyyətdir: Eyvaz>Eyvöz, boy>buyluk>böyük (Böyükkişi).

Dissertasiyada Balı, Bəyrək, Böyükkişi, Bürcü Sultan, Dərviş, Eyvaz, Gülbəngi, Qənbər, Mahmud, Mənsur, Mirzə, Rüstəm (kişi adları); Ayçemen, Aysoltan, Dona, Dürmə, Gülnəzar, Hürü, Mehri, Məhbub, Nigar, Sona, Telli, Zorqələm (qadın adları); xan, xaqan, xanım, xatın,

xoca, key, vəliəhd (titullar); Koroğlu, Kürdoğlu, Guppul Vəli, Bəlli Əhməd, Dəli, Kaloğlu, Qorxuqanmaz, Mazarat, Tüpdağıdan, Yerindənqalxmaz, Usta Fətəli, Toxmaqvuran, Zincir Həmid, Dəmirçioğlu, Giziroğlu Mustafa bəy, Güyüm-çüoğlu (ləqəblər) araşdırılmışdır.

Dissertasiyanın bu fəslində araşdırılan antroponimlər aşağıdakı kimi təsnifləşdirilmişdir: 1) şəxs adları: a) kişi adları, b) qadın adları; 2) titullar; 3) ləqəblər: a) zahiri əlamətə görə verilmiş ləqəb, b) xasiyyətə görə verilmiş ləqəblər, c) sənətə, peşəyə, bacarığa və məşğuliyyətə görə verilmiş ləqəblər, ç) valideynin xarici görünüşünə görə verilmiş ləqəb, d) valideynin peşəsi, sənəti və vəzifəsinə görə verilmiş ləqəblər, e) zoonim mənşəli ləqəb, ə) şəxs adının əvəzləyicisi kimi işlənmiş ləqəblər.

Şəxs adları. Kişi adları

Böyükkişi. Araşdırmaya əsasən, demək olar ki, bu onim üç komponentdən ibarətdir: boy//böy+lük//ük+kişi. Mirzə Kazımbəyin fikrincə, rus dilində буйдань - «hündür yer» türk dilində çıxışlıq halında olan buydan (boydan); rus dilində буйный - «sıx və hündür yetişmiş» (taxıl) tatar dilində buylıq «yetişmiş yaxşı məhsul» - buy - boy və -lıq əlamət bildirən şəkilçi; rus dilində бують - «böyümək» türk və tatar dillərində buyumaq - böyük olmaq, böyümək anlamlı feli ilə həqiqətən uyğun gəlir¹. O>u keçidinin qırpaq və oğuz dillərində, xüsusilə tatar və başqırd dillərində daha fəal işlənməsini və müvafiq olaraq, saitlərin u-ı, ö-ü izlənməsi faktını (buylık)² da nəzərə alaraq, demək olar ki, (boy>buylık)> böyük türk dillərinin fonetik xüsusiyyətlərini nümayiş etdirən sözlərdən biridir. Boy həmçinin qədim türk dillərində «tayfa, nəsil, insanların bir yerə toplaşması» deməkdir. -ük, bizcə, -lıq sözdüzəldici şəkilçinin ixtisar şəklidir. Yazılı mənbələrə əsasən, demək olar ki, bu onimin üçüncü komponenti - kişi - zəngin məna çalarına malikdir: insan, insanpərvər; arvadın əri; tarixi: ərin arvadı; məc. mərd, namuslu, qeyrətli; hər kəs, şəxs; hörmət əlaməti olaraq yaşlı kişilərin adlarına əlavə olunur. Türk mənşəli Böyükkişi onimi «böyük hörmət sahibi, tanınmış adam, hörmətə layiq insan» mənasını bildirir.

Dərviş. Araşdırmalara görə, aysorların (assurlar) Baz/Bəz qəbiləsi kürdlərin labüdlə basqınlarından qorunmaq üçün Atur şəhərindən qaçıb Artum oyalətinin Şivaxale kəndində məskunlaşır. Onlar həmişə Evnan adlı ağsaqqalı hörmətlə yad edirdilər. Evnandan sonra Daryavuşun, qısaca Dərvişin adı ehtiramla çəkilir. Dərviş Mosul yaxınlığında yaşayan

¹ Мирза А.К. Казембек. Объяснение русских слов, сходных со словами восточных языков, Изв.Имп. АН по отд. русс. языка и словесности, т.1, С.-Петербург, 1852, с. 34-37.

² Yusifov M.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi, Bakı, Elm, 1984, s.21,67,70.

Muzul kürd tayfasına qarşı mübarizəyə başçılıq etmişdir¹. Zaman keçdikcə «dini qəsidələr oxumaqla pul yığıb gününü keçirən, tərki-dünya, zahid, yoxsub» və s. anlama malik olan dərviş, bizcə, qədim tarixə malik antroponimdir.

Qənbər. Tədqiqə əsasən, türkmən dilində Qammar, Azərbaycan dilində Qəmbər//Qənbər antroponimi qədim tarixə malik türk etnoslarının fonetik dəyişikliyə uğramış adının və Qam teoniminin yadigarı, həmçinin «müqəddəs, kahin, ulu» mənalı söz kimi qeyd etməliyik.

Mahmud. Tədqiqatçılar Mahmud sözünün bir neçə mənasını qeyd etmişlər: 1) peyğəmbərimizin adlarından biri; 2) İbrehenin Kəboni yıxmaq üçün gətirdiyi filin adı; 3) ülhisal – yaxşı əxlaq sahibi². Bizcə, fars mənşəli mah (ay), mu (tük, saç, tel) və qədim türk mənşəli -t cəm şəkilçisindən əmələ gələn Mahmud kişi şəxs adının «bəyaz saçlı, nurani» mənası vardır. XVI-XVIII əsrlərdə Van gölünün şərqində yaşamış və sonralar digər tayfalarla qaynayıb-qarışmış Mahmudlu (Mahmudi) tayfasının adını da göstərə bilərik.

Mənsur. Bizcə, bu ad ərəb mənşəli mürəkkəb kişi şəxs adıdır: mən+sur. Mən - qadağan etmə, qabağını saxlama; sur – şəhər divarı, qala divarı; mənsur isə «qələbə çalmış, üstün gəlmiş» deməkdir. Dastanda Mənsur//Mansır kimi verilən bu şəxs adında, xüsusilə Mansır variantında a-ı ahəng sırası həm oğuz, həm də qıpçaq tipli dialektlərdə müşahidə olunur. Tədqiq olunan eposda işlənmiş «mansıra» bu gün dialektlərdə yaşayan və «mühasirə» mənalı bir söz kimi, Mənsur onomavahidinin apelyatividir. Mənsur bitişik yazılan, ərəb mənşəli kişi şəxs adı olub «qalib, səbrli, dözümlü, mübariz» anlamlı antroponimdir.

Qadın adları

Hürü. Ərəb dilində azad, azadə mənalı hür; dini əfsanələrə görə cənnət əhlinə vəd edilən gözəl qızlar; ümumiyyətlə gözəl qız anlamı hür(i) qeyd olunmuşdur. Bizcə, Azərbaycan xalqının etnogenezinin inkişafında rol oynayan, e.ə.6-5 əsrlərdə Manna yaxınlığında Urmiya gölünün qərbində məskunlaşmış, zəngin fleksiya, inkişaf etmiş hallanma, ərqativ quruluşlu dili olan Hürri xalqının adı qadın adı kimi milli leksikaya daxil olmuşdur.

Mehri. Mehr fars dilində günəş, gün, sevgili, məhəbbət mənasını bildirir. Tədqiqə əsasən, Mehranilər sülaləsinin (510-təqr.705) Albaniya (Qafqaz) hökmdarlarının sülaləsi və bu sülalənin banisinin Mehran olduğunu qeyd edə bilərik. Ermənistan ərazisində Mehri-Qacaran avtomobil magistralı, Mehri dağ silsiləsi, Mehri çayı, Mehri şəhər tipli

¹ Далаян Е. А. Айсоры Ванского владения. Тифлис, К.П.Козловский, 1914, с. 21.

² Osmanlıca-türkçe ansiklopedik büyük lügat, tert., Abdullah Yeğin ve b., İstanbul, 1986, s. 578-579.

məşğuliyyəti dastanda qeyd olunmadığından, Mustafa bəyin Giziroğlu ləqəbini məhz atasının peşəsinə, vəzifəsinə görə daşdığına qeyd etməklə kifayətlənirik.

5. Zoonim mənşəli ləqəb

Əvvəldə verilən Kaloğlan ləqəbini zoonim ləqəblərə də aid etmək olar.

6. Şəxs adının əvəzləyicisi kimi işlənmiş ləqəblər

Tədqiqat obyektini olan «Koroğlu» dastanında ləqəbləri göstərilən qəhrəmanlar müxtəlif vaxtlarda hünər göstərmiş və fərdi xüsusiyyətlərinə görə «ləqəb»lərlə təltif olunmuşlar. Həmin ləqəblər onların əsl adının əvvəlinə əlavə edilmişdir. Tədrisən əsl adlar unudulmuş, həmin şəxslər cəmiyyətdə adlandırıldıqları ləqəblərlə tanınmışlar. Araşdırmaya cəlb olunan ləqəblərdən Dilbilməz, Halaypozan, Koroğlu, Qorxuqanmaz, Allahdan-qorxmaz, Tanrıqulu, Tanrıtanımaz və b. əsl adsız işlənən ləqəblərdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslində «**Koroğlu**» dastanında toponimlərin tarixi-lingvistik təhlili» adlanır. Tədqiqat obyektini olan «Koroğlu» dastanı mövzusu, süjet xətti ilə əlaqədar toponimlərlə zəngindir. Bu toponimlərdə təkcə Azərbaycanın deyil, Avropadan uzaq Çin dənizinə qədər olan ərazinin, Afrikanın şimal və şərq sərhədlərində yerləşən dövlətlərin yer, yurd, dağ, şəhər adları və s. öz əksini tapmışdır. Elmi işin bu fəslində toponimlər tarixi-lingvistik baxımdan maraqlı faktlarla açıqlanır, onlar təkzibedilməz tərzdə dilimizin, tariximizin qədimliyini, xalqımızın geniş, əhatəli dünya-görüşünə malik olmasını sübut edir. Onimlərdə türk dillərinin spesifik oğuz, qıpçaq elementlərinə təsadüf olunmuşdur. Bu da, onların daha qədim tarixi olduğuna əyani dəlildir. Məs: t>d (Bağtat>Bağdad, İstanbul>İsənbül və s.), ə>a, i>ı, t>s (Bəyazid>Bəyazıd, İstanbul>İssımül), r>l (Arzılı) əvəzlənmələri oğuz; n>m (Çamlıbel); a>ı (İssımül) isə qıpçaq dil elementləridir. A>ı keçidi ilə Kağazman yeni şəkllə düşmüşdür: Kağızman.

Dissertasiyanın bu fəslində Firəng (xoronim), Bağdad, Bəyazid, İrəvan, Ərzincan, Ərzurum, İstanbul, Kağızman, Mədinə, Ordubad, Rum (astionimlər), Çənlibel, Qonaxkənd (komonimlər), Qırxkilid zindanı (urbanonim), dromonimlər araşdırılmışdır.

Tədqiqat cəlb olunmuş, daha əsaslı, maraqlı mənbələrlə açıqlanan toponimlər coğrafi anlama əsasən, növlərə ayrılmış və dissertasiyanın bu fəslində verilmişdir: 1) Oykonomimlər: xoronim; 2) Astionimlər; 3) Komonomimlər; 4) Urbanonim; 5) Dromonimlər.

1. Oykonomimlər. Xoronim

Firəng. Bizcə, firəng Avropa mənşəli frank sözü ilə türk mənşəli ong/anq (anlam, anlayış, anma, fərz, təxmin) sözünün birləşməsindən əmələ gəlmiş və Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarına tabe olaraq, lüğət tərkibinə daxil edilmişdir. Bu söz

«Avropa» və «avropalı» mənalı onimdir. Azərbaycan ərazisində olan Firəng dəyirmanı (Kəpəz), Firəng yolu (Şuşa) və s. toponimlər, yəqin ki, orta əsrlərin yadigarıdır.

2. Astionimlər

Bağdad. Mesopotamiyanın Bağdad şəhəri haqqında ilk məlumata Hamurabi (e.ə.1792-1750) qanunlarında rast gəlinir. Tarixi yazılı mənbələrə əsasən, demək olar ki, Bağdad e.ə.İI minillikdə qədim Mesopotamiyanın şəhərlərindən biri olmuşdur. Bağdad toponimi türk mənşəlidir; ba (fel: bağlamaq); ğ (bağ: üzümlük, topla, qrup) və tat (şimi) komponentlərindən ibarətdir. Bağdad «üzüm tonoyunu bağlamaq» mənalı substrat toponimdir.

İstanbul. Araşdırmaya əsasən, demək olar ki, İstanbul/İstambul quruluşca müəkkəb komponentlidir: İst (Bosfor boğazının əski adı; isti), tam (divar, cv), bul (əsir almaq). Türk mənşəli bu onim «İst sahilindəki divarı (şəhəri) əsir almaq» və ya «isti (qızgın) döyüşlərlə divarı (şəhəri) əsir almaq» anlamında olan cümlo tipli toponimdir.

Ordubad. Ordubad toponimi, tarixi baxımdan, türk mənşəli, müəkkəb söz olub, üç komponentdən ibarətdir: or [fel: kəsmək, biçmək (düşmənin başını)], tüş [yığılmaq (aşağı), yerdə sürtülmək], bad (palçıq divar və ya divarla əhatə olunmuş yer). Deməli, düşməyə qarşı mübarizə aparmaq üçün xan, xaqan, rəhbər ətrafında döyüşə bilən insanların toplandığı yerin ordubad adlandırılmasını ehtimal etmək olar.

3. Komonimlər

Çənlibel. Fikrimizcə, tarixən türk mənşəli üç sözün – çən//çan (isim), tala//dala (fel), bel//bil (isim) – birləşməsindən «qaçaq məskoni» anlamında substrat toponim – Çənlibel//Çandıbil – əmələ gəlmişdir.

Qonaqxənd. Bu onomavahid tarixən insana aid olan, lakin zaman keçdikcə aidolma funksiyasını dəyişərək, quşların hərəkətini bildiren mənə kəsb etmiş və öz ilk anlamından uzaqlaşmış qonnaq feli ilə xənd (qədim Ön Asiya dillərində xalqın köçəri həyat tərzindən oturaq həyat tərzinə keçməsi hadisəsinə «kən» deyilir. Xənd bu sözün derivatıdır) formantının birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Türk mənşəli bu toponim, «qonaqsevər, qonaqçıl el» anlamındadır.

4. Urbanonim

Qırxkilid zindanı. Bəzə, bu onim türk mənşəli qırx (say; etnonim) və ili [isim: tarixən övvəlində k, sonuna d samitləri əlavə olunub, yeni şəkə düşmüş, lakin mənasını qoruyub saxlamışdır: ili>kilid (qapını bağlamaq üçün arxasına keçirilən uzun dəmir və ya ağac parçası)] sözlərindən əmələ gəlmiş və «qırx açarlı», «alınmaz, möhkəm, mühafizə olunan» zindan mənasındadır.

5. Dromonimlər

Karvan yolları, xüsusilə tranzit-ticarət yolu olan Böyük İpək Yolu nəinki tarixi sənədlərdə, habelə xalq yaradıcılığında, xüsusilə «Koroğlu»

dastanında öz əksini tapmışdır. Tədqiqata əsasən, İstanbul, Bağdad, Quba, Əcəm və başqa yerlərdən gələn və bu istiqamətlərdə hərəkət edən karvanların məhz dövlətimizin ərazisindən keçməsinə ehtimal etmək olar. Bu da, tarixi «Böyük İpək Yolu»nun Azərbaycan ərazisindən keçdiyini bir daha təsdiqləyir. Bizcə, Çənlibelin Qafqazın cənub tərəfində yerləşməsi ehtimalı dastanın süjet xətti ilə izah olunur. «Koroğlu» dastanında karvan yolları haqqında, qismən də olsa, dəqiq məlumatın olmasını xalqın öz tarixini «mədəni yaddaş»da qoruyub saxlaması ilə izah etmək olar. Bəzircan bulağı, Bəzircan yolu (Kəlbəcər), Bəzircan dağı (Şamaxor, Cəbrayıl), Bəzircan aşırımı (Şuşa) və s. adlar Azərbaycanın tranzit-ticarət yolu üstündə yerləşməsinə oyanı dəlildir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə «**«Koroğlu» dastanında hidronimlər və zoonimlər. Onların yaranma yolları»** adlanır. Bu fəsil 2 hissədən ibarətdir: 1) Hidronimlər; 2) Zoonimlər.

Birinci hissədə hidronimlərin limnonim və potamonim növünə daxil olan onimlər tədqiqə cəlb olunmuşdur. Bunlardan Qızdar bulağı, Qoşabulaq, Tona çayı türk mənşəli, Qiblə bulağı, Zümrüd bulağı, Vəlvələ çayı isə ərəb mənşəli hidronimlərdir. Bu adlar hidroterminlərsiz, müasir Azərbaycan dili baxımından, quruluşca sadə və düzəltmədir. Məsələn: Şor derya, Tona//Tora//Dona çayı, Qızdar bulağı, Zümrüd bulaq, Qoşabulaq və s. sadə, Qazlı göl düzəltmə addır. Lakin tarixi-lingvistik cəhətdən Qoşabulaq düzəltmə adlara aiddir. «Dilimizdə xüsusi hidroformantın olmaması»¹ bizə haqq vermir ki, hidronimləri hidroterminlərlə birlikdə ancaq quruluşca mürəkkəb olması fikrini irəli sürək. Bizcə, mürəkkəb quruluşlu hidronimlərin xüsusiləşmiş tərəflərinin leksik, qrammatik və semantik cəhətdən araşdırılması ilə mənası donmuş və ya ilkin mənasına görə yox, şəkilçiyə görə ikinci mənası əsas götürülən sözlərə də aydınlıq vermək olar. Məsələn: fel+şək+is.>qoş+a+bulaq>Qoşabulaq strukturlu hidronim. Qoşmaq feli zəngin məna çalarına malik olsa da, - a sözdüzəldici şəkilçisi ilə həm yeni mənanaya - cüt, iki dənə, bir cüt - malik olmuş, həm də cümlədə müxtəlif nitq hissələrinin funksiyasının ifadəçisinə çevrilmişdir.

Üçüncü fəsildə Qızdar bulağı, Qiblə bulağı, Qoşabulaq, Zümrüd bulağı, Tona//Tora//Dona çayı, Vəlvələ çayı (hidronimlər), Ağ at, Ak quş, Alapaça, Dürat, Qırat, Ağcaquzu, Ərəbat, Çiçək, Qızılgül, Boğanaq, Bozduman, İldırım, Şimşək, Soməndər (zoonimlər) onimləri haqqında açıqlama verilmişdir.

Tədqiqə cəlb olunmuş hidronimlər məna növlərinə görə beş qrupa bölünmüşdür.

1. İnsanın şən əhvali-ruhiyyəsinə görə adlanmış su obyektı

Qızdar bulağı. Bu hidronimin birinci komponenti – qızdar – isimlə

¹ Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası, Bakı, Maarif, 1988, s.390.

(qız) assimilyasiyaya uğramış türk mənşəli cəmlik şəkilçisinin (lar>dar) birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu dəyişmə, əsasən dənşiq dili üçün xarakterikdir. Qızdar bulağı hidronimi türk mənşəlidir, adından görüldüyü kimi «qızlar bulağı» anlamındadır.

2. İnsanın dini etiqa.dına görə adlanmış su obyektı

Qiblə bulağı. Bu hidronimin birinci komponenti – qiblə – dastanın tədqiq olunan digər variantlarında kıbla, qıvla kimi də verilmişdir. Qıvla Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt variantının, kıbla isə türkmən dilinin qanunauyğunluğunu əks etdirir. Ərəb mənşəli qiblə sözü bu dastanda hidronimin birinci tərəfi olub, «müqəddəs» anlamındadır.

3. Say bildirən su obyektı

Qoşabulaq. Bu onun birinci komponenti – qoşa – düzəltmə söz olub, iki hissədən – zəngin mənə çalarına malik olan qoşmaq feli və -a sözdüzəldici şəkilçidən ibarətdir. Araşdırmaya əsasən, demək olar ki, Qoşabulaq hidronimi türk mənşəli olub, «cüt bulaq» anlamındadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Əştərək rayonunda Qoş, İrəvan quberniyasının Eçmiadzın qəzasında Qoşabulaq adlı kəndlər olmuşdur. Eyni adlı kənd və dağ Azərbaycanın Gədəbəy rayonunda yerləşir.

4. Rəng bildirən su obyektı

Zümrud bulağı. Xalq heç nəyə elə - belə, göydəndüşmə ad vermir. Ehtimal etmək olar ki, ya bulağın qaynayıb çıxdığı yer o qədər sıx yaşıllığa qərq olub ki, bu yaşıllıq suda əks olunur, ya da hər hansı bir yaşıl mineralın təsirindən suyun rəngi yaşıla çalır.

5. Suyun axınının xüsusiyyətinə görə adlandırılmış su obyektı

Tona//Tora//Dona çayı. «Koroğlu» dastanının müxtəlif nəşrlərindən verilən nümunələrə əsasən, ehtimal etmək olar ki, eposun yarandığı vaxtda Toqat qalasının – Türkiyənin şimalında indiki Eşil-İrmak çayı vadisində yerləşən Toqat şəhərinin yanından axan çayın adı Tona//Tora//Dona olmuşdur. Bundan başqa, dastanda bu çayın sürətli və dərin olması da, bir obraz kimi açıqlanır. Don, Dnepr, Dnestr çaylarının adları skif dilində olan «danu» (sonralar «dan») çay anlamı sözün çalarlarıdır və bu söz İran dillərində, «Avesta»da və müasir osetin dilində də «don» - «çay», «su» mənasındadır. Araşdırmaya əsasən, «dərin, cəld, sürətli, sərt» mənalı ton, tond, teran qədim türk sözlərinin çaları olan Tona//Tora//Dona çayı «sürətli axan dərin çay» anlamı türk mənşəli hidronimdir.

Fəslin ikinci hissəsinə də əsasən at adları və mifoloji varlıq Səməndər quşu haqqında araşdırmalar verilmişdir. Tədqiqata cəlb olunmuş zoonimlərin bir qrupunun daha maraqlı dil faktlarına malik olması nəzərə alınaraq, onlar aşağıdakı kimi təsnif edilmişdir: 1) zahiri əlamət anlamı zoonimlər; 2) tayfa, xalq, cins anlamı zoonimlər; 3) bitki anlamı zoonimlər; 4) təbiət hadisələri anlamı zoonimlər; 5) əfsanə, mif anlamı zoonim.

3. İstanbul toponimi. Bakı Universitetinin xəbərləri, hum.elm.ser., № 3, B., 2000, s.16-20.

4. «Koroğlu» dastanında «Qırxkilid zindan» toponimi. Bakı Universitetinin xəbərləri, hum.elm.ser., № 3, 2002, B., s.13-15.

5. «Koroğlu» dastanında zoonimlər. Aspirantların və gənc tədqiqatçıların IX Respublika elmi konfransının materialları: 25 aprel 2003-cü il, B., 2003, s. 111-112.

6. «Koroğlu» dastanında hidronim və zoonimlərin tarixi-lingvistik tədqiqi. Dilçilik məsələləri, № 2(3), B., 2005, s.134-143.

С.С.Агабейли
ОНОМАСТИКА ЭПОСА «КЕРОГЛЫ»
РЕЗЮМЕ

Настоящая диссертация посвящена историко-лингвистическому анализу онимов эпоса «Кероглы». С этой целью из азербайджанской, туркменской и, частично, турецкого вариантов из эпоса был собран фактический материал – 837 ономастических, которые сгруппировались по значению и которые отражены в работе по составленной схеме и 6-ти таблицах. Для изучения данного вопроса к исследованию привлекались научно-теоретические труды на азербайджанском, русском, персидском и тюркских языках ученых – историков, географов и лингвистов.

Диссертация состоит из «Введения», трех глав, «Заключения», списка использованной литературы и списка онимов эпоса «Кероглы».

В «Введении» обосновывается выбор темы, ее актуальность, научная новизна, теоретическая и практическая значимость, обозначается цель диссертации и определяются задачи, уточняется объект исследования, даются сведения об апробации и структуре работы, кратко говорится об истории азербайджанской фольклорной ономастики со второй половины XX века по сей день.

В первой главе диссертации на основе лексико-грамматического анализа рассматриваются антропонимы эпоса (личные имена: мужские и женские; титулы, прозвища).

Вторая глава посвящена историко-лингвистическому анализу топонимов, отраженных в эпосе (топонимы: хоронимы, астионимы, комонимы, урбанонимы; дромонимы).

Третья глава работы освещает гидронимы (потамонимы), зоонимы и их образование. В исследовании определялись пути образования (лексические, морфологические, синтаксические), структура (простые, производные, сложные), языковая принадлежность компонентов, этимологический анализ ономастической лексики данного эпоса, а также прослеживается динамика развития отдельных онимов (например: Телли, Гамбар, хатын /антропонимы/, Багдад, Истанбул, Кағызман, Ордубад /топонимы/, Илдырым, Шимшәк /зоонимы/ и т.п.).

При исследовании онимов раскрылись огузские и кыпчакские особенности тюркских языков. По сюжету и теме эпоса выяснилось, что исторический Великий Шелковый Путь, который восстанавливается сегодня под названием транзитно-торговой дорогой ТРАСЕКА, нашла свое отражение в дромонимах.

В «Заключении» обобщаются результаты исследования.

S.S.Aghabayli
ONOMASTICS OF THE EPOS "KOROGLU"
SUMMARY

This dissertation is dedicated to the **historico-linguistic analysis** of the onyms in the epos "Koroglu". With that end in view, from the Azerbaijan, Turkmen and partially Turkish versions of the epos, **factual material – 837 onomalexis** – have been collected. The material has been grouped according to their meaning and given in 6 tables. **Scientific-theoretical works** of the scholars, historians, geographers and linguists in the Azerbaijani, Russian, Persian and turkic languages are involved to studying of the mentioned problem.

The dissertation consists of an introduction, three chapters, conclusion, lists of the used literature and onyms of the epos "Koroglu".

In the introduction, the actuality, aims and tasks, novelty, theoretical and practical importance of the research are mentioned.

The First Chapter deals with the **lexico-grammatical analysis** of the **anthroponyms** of the epos (personal names, titles, nicknames).

The Second Chapter is dedicated to the **historico-linguistic analysis** of the **toponyms** registered in the epos (toponyms: khoronyms, astionyms, kosmonyms, urbanonyms, dromonyms).

The Third Chapter deals with the **hydronyms, zoonyms** and their formation.

In the research, the author defines the ways of formation (i.e. lexical, morphological, syntactical), the structure, the language origin of the components of the onyms registered in the epos, as well as traces the dynamics of the development of separate onyms (e.g. Telli, Gambar, khatun; Baghdad, Istanbul, Kagizman, Ordubad; Ildirim, Shimshak, etc.).

In accordance of the plot and theme, it is revealed that the historical Great Silk Road, which is being reconstructed in our days under the name TRASEKA has found its reflection in the dromonyms.

In the Conclusion, the author summarizes the main results of the research.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

АГАБЕЙЛИ СЕВИЛЬ СУЛТАН КЫЗЫ

ОНОМАСТИКА ЭПОСА «КЕРОГЛЫ»

10.02.01 – Азербайджанский язык

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
кандидата филологических наук

БАКУ – 2006